

Petr Novák, *DIE DOLCHE IN TSCHECHIEN*, Prähistorische Bronzefunde, dz. VI, tom 13, Stuttgart 2011, 162 ss., 3 ryc., 83 tablice poza tekstem; Friedrich Laux, *DIE DOLCHE IN NIEDERSACHSEN*, Prähistorische Bronzefunde, dz. VI, tom 14, Stuttgart 2011, 127 ss., 40 tablic poza tekstem.

W 2011 r. ukazały się drukiem dwa kolejne tomy działu VI¹ serii Prähistorische Bronzefunde (dalej: PBF) poświęconego sztyletom. Pierwszy z nich (t. 13), autorstwa P. Nováka, dotyczy znalezisk z terenu Czech i Moraw, drugi (t. 14) natomiast, napisany przez F. Lauxa – źródła z obszaru Dolnej Saksonii. Ze względu na to, iż praca czeskiego archeologa została już szczegółowo zaprezentowana w „Przeglądzie Archeologicznym” z 2012 r.², nie będę szeroko omawiać jej treści i w stosunku do niej ograniczę się jedynie do paru niezbędnych uwag. Więcej miejsca poświęcę natomiast rozprawie niemieckiego badacza, przy czym warto spojrzeć na oba opracowania pod kątem różnic i podobieństw, jakie wykazują, spełniając jednocześnie wymagania stawiane przez serię PBF.

F. Laux rozpoczyna swą dysertację, podobnie jak tom, w którym przedstawił problematykę mieczy³, od *Wprowadzenia* (s. 1–11), gdzie najpierw krótko charakteryzuje różnicowane obszary geograficzne wchodzące w skład Dolnej Saksonii. Jest to omówienie bardzo ogólnikowe i w żaden sposób nie przekłada się na dalszą część pracy. Następnie wskazuje na kryterium, na podstawie którego odróżnia sztylety od mieczy. Ma tu na myśli zaproponowany już przez P. Schauera podział, zgodnie z którym okazy dłuższe niż 25 cm należy zaliczyć do broni długiej, krótsze – do krótkiej. Nie pozostaje to bez wpływu na dobór materiałów. Pozostała część *Wprowadzenia*, stanowiąca ponad połowę jego objętości (s. 2–11), to rozważania na temat występowania poszczególnych typów omawianej kategorii źródeł w konkretnych fazach chronologicznych epoki brązu w Dolnej Saksonii. Obejmują one „Vor-Sögel-Wohlde Zeit”⁴ odpowiadający późnej kulturze grobów jednostkowych, kiedy to na omawianym obszarze pojawiają się pierwsze przedmioty brązowe napływające z terenów sąsiednich, następnie „Sögel-Wohlde Zeit” utożsamiany z późnym odcinkiem wczesnej epoki brązu, a dalej starszą epokę brązu, ze szczególnym uwzględnieniem znalezisk z rejonu Stader Geest, oraz środkową epokę brązu. Późniejszych okresów: młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, z których – jak Autor sam zauważa – pochodzą jedynie pojedyncze, importowane przedmioty omawianego rodzaju, nie uwzględniono już w publikacji.

Najstarsze znaleziska sztyletów⁵ z rejonu objętego analizą, datowane na okres poprzedzający „Sögel-Wohlde Zeit”, są nieliczne i – jak stwierdza Autor – „bez wyjątku pochodzą ze środkowo-niemieckiego obszaru kultury unietyckiej” (s. 2). Do nich dołączają pojedyncze okazy odkrywane na ogół w grobach wraz ze specyficznym wyposażeniem kamiennym (jutlandzkie topory typu K5 czy krzemienne groty włóczni-oszczepu o lancetowatym kształcie) dolnosaksońskiej kultury

¹ Wspominany dział, którego pierwszy tom ukazał się już w 1969 r., jest jednym z lepiej udokumentowanych, gdyż publikowane w nim opracowania pokrywają swym zasięgiem prawie całą Europę, z wyjątkiem terenów byłej Jugosławii oraz krajów skandynawskich i nadbałtyckich.

² A. Buchner, *Petr Novák, Die Dolche in Tschechien, Prähistorische Bronzefunde, dz. VI, t. 13, Stuttgart 2011*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 60: 2012, s. 148–152. Przy okazji Autorka recenzji szeroko scharakteryzowała całą serię PBF – jej założenia i cele oraz schemat konstrukcyjny – jednak nie wspomniała o tym, iż większość publikowanych tomów jest od lat regularnie recenzowana na łamach takich czasopism jak „Prähistorische Zeitschrift” czy „Archeologia Polski”.

³ F. Laux, *Die Schwerter in Niedersachsen*, PBF, dz. IV, t. 17, Stuttgart 2009.

⁴ Ze względu na fakt, iż określenia te dotyczą wyłącznie pradziejów rejonu Dolnej Saksonii pozostawiam je w brzmieniu oryginalnym.

⁵ W obu pracach opublikowanych w języku niemieckim Autorzy wyraźnie rozróżniają głównie sztyletów: „Dolchklänge” – opisując przedmioty pierwotnie zaopatrzone w rękojeść z materiałów organicznych – oraz sztylety: „Dolche”. W polskich publikacjach dla obu rodzajów znalezisk używa się na ogół tego samego terminu „sztylety”, co choć być może niesłuszne z technicznego punktu widzenia, jest powszechnie przyjęte.

grobow jednostkowych, a także jedno znalezisko z widocznymi wpływami kultury pucharów dzwonowatych (s. 3).

Z kolei dla „Sögel-Wohlde Zeit” typowe są przede wszystkim pozostałości sztyletów wchodzące w skład charakterystycznego dla tego okresu wyposażenia grobów męskich, na które składały się poza tym: krótki miecz typu Sögel lub Wohlde, ewentualnie typu Baven albo Harburg, różne formy siekierek z brzegami oraz długie, sercowate grociki strzał z krzemienia. Całości dopełniają kamienne tłuczki, okazjonalnie kryształowy pirytu, a w końcowej fazie tego horyzontu także pojedyncze szpile z pogrubioną, przewierconą górną częścią trzpienia.

Na pierwszą połowę starszej epoki brązu datuje F. Laux (s. 5) kilka znalezisk sztyletów wariantu Wardböhmen zaopatrzonych w 2 nity, o wklęsłym, romboidalnym przekroju klingi i trapezowato zakończonyj płycie do rękojeści, oraz sztylety o soczewkowatym przekroju główki, z których niektóre mają mniej lub bardziej głębokie rowki biegnące wzdłuż ostrza (okazy z Hartem [nr 169] i Bleckmar [nr 170]). Jest to być może zapowiedź kolejnej formy, nadal dwunitowej, z wyraźnie zaokrąglonym środkowym żeberkiem, która w pierwszej połowie starszej epoki brązu jest jeszcze rzadka, natomiast w drugiej połowie tego okresu zaczyna dominować (s. 6) i, jak świadczy o tym znalezisko z Vahrendorf (nr 51), utrzymuje się także w fazie przejściowej do środkowej epoki brązu (s. 7).

Z kolei pojedyncze czteronitowe sztylety z silnie zaokrąglonym żeberkiem pośrodku ostrza, np. z Addenstorf (nr 241), można, zdaniem F. Lauxa (s. 6), datować na drugą połowę starszej epoki brązu, a niektóre, np. okaz z Wardböhmen (nr 242), na fazę przejściową do środkowej epoki brązu (s. 7).

Występowanie większości kling sztyletów z trzema żeberkami pośrodku, takich jak m.in. znaleziska z Buchholz (nr 163) czy Wardböhmen (nr 165), przypada jeszcze na schyłkowy odcinek starszej epoki brązu. Tylko nieliczne przynależą już do początkowej fazy środkowej epoki brązu lub, jak egzemplarz z Bergen (nr 164), do jej pierwszej połowy. Elementami datującymi są tutaj: szpila o kulistej główce wariantu Egestorf, grot z wąskim liściem typu Lachendorf-Holthusen i zdobiony naramiennik ze słabo pogrubionymi końcami.

W środkowej epoce brązu następują zmiany w wyposażeniu grobów męskich. W ciągu pierwszej połowy tego okresu podstawowym elementem był grot włóchni-oszczepu, a uzupełniał je niekiedy sztylet lub, rzadziej, długi miecz. Do sprecyzowania ich chronologii mogą służyć współwystępujące szpile, zapinki oraz zdobione naramienniki. U schyłku pierwszej połowy środkowej epoki brązu następuje kolejna zmiana, bowiem wówczas do obecnego w grobach uzbrojenia należą coraz częściej, obok grotu oszczepu z długą tuleją i krótkim liściem, krótki miecz lub długi sztylet. U schyłku środkowej epoki brązu, do momentu, gdy ostatecznie zostaje wprowadzony zwyczaj ciałopalenia, nie obserwujemy już w grobach broni, lecz co najwyżej ozdoby i przybory toaletowe. W tym okresie (środkowa epoka brązu) zarówno dwu-, jak i czteronitowe formy sztyletów występują okazjonalnie, dominują natomiast te zaopatrzone w trzy nity („Pfloeknieten”), z mniej lub bardziej trójkątnym zakończeniem płytki do rękojeści (s. 10–11).

Jak uważa Autor prezentowanego tomu (s. 10), sztylet służący jako broń rezerwowa obok długiego lub krótkiego miecza nie musiał być zbyt długi, jeżeli jednak stanowił wyłączne uzbrojenie pochowanego wojownika – przeciwnie. Trójnitowe długie główki o wklęsłym romboidalnym przekroju, datowane na środkową epokę brązu, pochodzą m.in. z płaskich grobów ciałopalnych z Laatzen (nr 211) i Stenum (nr 212). Mimo iż długie sztylety zaopatrzone w 5 lub 6 nitów nie współwystępują z przedmiotami o ściśle określonej chronologii, to jednak, według F. Lauxa, ich wielkość pozwala je wiązać ze środkową epoką brązu i przypisać im funkcję krótkich mieczy.

Osobnym omówieniem niemiecki badacz wyróżnił zbiór znalezisk związanych z grupą Stader (s. 7–9). Pochodzą one z grobów męskich, których wyposażenie charakteryzuje obecność długiego miecza, a dodatkowo: siekierki z piętka typu wschodniohannowerskiego lub nordyjskiego, rzadziej sztyletu. Prawie wszystkie egzemplarze z tej grupy datowane są na młodszy

odcinek starszej epoki brązu, w pojedynczych przypadkach także na fazę przejściową do środkowej epoki brązu. Tylko nieliczne okazy są trochę starsze, np. pięcionitowy sztylet z Debstedt (nr 287), którego chronologię można ustalić na pierwszą połowę starszej epoki brązu. Większość z omawianych przedmiotów⁶ posiada klingi z szerokim, wysklepionym żeberkiem. Są one charakterystycznymi formami dla tego odcinka starszej epoki brązu, obecne głównie na obszarze Stader Geest i spotykane poza nim tylko w wyjątkowych przypadkach. Dotyczy to również występowania brązowych guzów umieszczanych na głowicach rękojeści („Knaufknöpfe”)⁷ oraz tych pochew sztyletów, które zakończone były trzewikiem z brązu. Ponadto w tym okresie występują także dwunitowe głownie, podobnie jak niektóre z czterema nitami („Pflocknieten”), a w fazie przejściowej do środkowej epoki brązu także z trzema. Około końca drugiej połowy starszej epoki brązu pojawiają się po raz pierwszy klingi z trzema nitami i płytkami do rękojeści z zaokrąglonym, trójkątnym zakończeniem.

Niektóre ze sztyletów z szerokim, wypukłym żeberkiem pośrodku klingi można spotkać także na terenach sąsiednich, np. w grupie lüneburskiej. Tutaj znajdowane okazy również datowane są na drugą połowę starszej epoki brązu, względnie na początek środkowej. Znacznie rzadziej niż opisane wyżej występują w rejonie Stader Geest egzemplarze z wyraźnie zaokrąglonym żeberkiem. One również pochodzą z drugiej połowy starszej epoki brązu oraz z fazy przejściowej do środkowej epoki brązu.

Część katalogowa pracy (s. 12–109) obejmuje 409 pozycji odpowiadających na ogół pojedynczym przedmiotom lub ich fragmentom: 388 to sztylety, pozostałe natomiast to metalowe elementy pochew⁸ oraz pasów i rzemieni (klamry i podwójne guziki), które można, zdaniem Autora, wiązać zarówno ze sztyletami, jak i z mieczami.

Zebrany materiał F. Laux podzielił według kryterium surowca, z jakiego wykonana została rękojeść. W pierwszej kolejności omawia sztylety z uchwytem metalowym. W ramach tej grupy wydziela okazy z pełną rękojeścią występujące we wczesnej i starszej epoce brązu, następnie formy ze sztabką („Griffzungen”) lub kolcem/trzpieniem („Griffangel”) do rękojeści i na koniec pojedynczy egzemplarz z uchwytem w formie tulei („Tullengriffdolche”) z miejscowości Tostedt. Przedmiot ten, będący importem z Wysp Brytyjskich datowanym na V okres epoki brązu, jest jednocześnie najmłodszym zabytkiem opisanym w omawianej pracy.

Drugą grupę, zdecydowanie liczniejszą zarówno pod względem stopni podziału, jak i liczby znalezisk, stanowią sztylety o niezachowanej rękojeści, wykonane pierwotnie z materiałów nietrwałych, np. drewna, kości, rogu czy skóry. Należy tu nadmienić, iż kryterium, jakim posłużył się przy tym rozróżnieniu Autor, nie jest zbyt ścisłe. Uważa się bowiem, iż u omówionych poprzednio sztyletów ze sztabką lub kolcem rękojeści najprawdopodobniej również zbudowana była z surowców organicznych. W ramach tej grupy F. Laux wydzielił kolejne mniejsze jednostki systematyki, kierując się w pierw liczbą nitów, a następnie kształtem klingi w przekroju. Inne cechy, drugorzędne, jak np. kształt płytki do rękojeści czy ukształtowanie środkowego żeberka na głowni, zadecydowały o zaliczeniu konkretnych okazów do wydzielonych wariantów. Należy przy tym zauważyć, iż bardzo wiele znalezisk nie mieści się w zaproponowanym, szczegółowym podziale i zostało opisanych oddzielnie, nawet nie jako wariant czy podwariant, tylko jako pojedyncze egzemplarze. Najbardziej widoczne jest to w przypadku sztyletów z pięcioma (nry 287–293) i sześcioma (nry 294–301) nitami, które różnią się między sobą do tego stopnia, iż trudno znaleźć dla nich cechy wspólne.

⁶ Czyli sztyletów znalezionych w rejonie Stader Geest, datowanych na drugą połowę starszej, a także jeszcze na początek środkowej epoki brązu.

⁷ F. L a u x, *Die Bronzezeit in der Lüneburger Heide*, Hildesheim 1971, s. 77, tabl. 21.1 i 68.2.

⁸ Krótko omówione, ale nieuwzględnione osobno w katalogu, zostały także, zachowujące się w materiale archeologicznym niezwykle rzadko, organiczne pozostałości pochew (s. 100–101).

Osobno potraktował badacz niemiecki okazy silnie zniszczone (złom), stosując dla nich ten sam, co dla dobrze zachowanych przedmiotów, podział według kształtu przekroju klingi, oraz te znaleziska, które określił jako „przesłanki do istnienia sztyletów” (s. 91–100). Wśród nich znalazły się zarówno pojedyncze elementy metalowe, powiązane z omawianym rodzajem zabytku (nity, gwoźdźki itp.), zachowane faktycznie w materiale archeologicznym, jak i zestawienie sztyletów znanych jedynie z literatury lub ksiąg inwentarzowych⁹. To ostatnie, przy braku jakiegokolwiek komentarza oraz materiału ilustracyjnego z nim związanego, może posłużyć jedynie jako przyczynek do ewentualnych analiz statystycznych lub badań nad dyspersją tego rodzaju broni.

W ostatniej kolejności poświęcono uwagę znaleziskom, które można łączyć zarówno ze sztyletami, jak i mieczami. Należą do nich pochwy, ich dolne okucia (trzewiki), północne i południowo-niemieckie hakowe klamry do pasa oraz podwójne guziki dwóch wariantów (s. 100–109). Te dwie ostatnie kategorie zabytków były zapewne, zdaniem F. Lauxa, elementami systemu pasów i rzemieni, na których mocowano pochwę, czyli tzw. rapci („Dolch(Schwert)gehänges”).

Kończącą część pracy stanowi krótki rozdział przedstawiający problematykę sztyletów jako elementu wyposażenia grobów kobiecych (s. 110–114). Dotyczy on pochówków żeńskich ze starszej i środkowej epoki brązu z rejonu Stader Geest, z terytorium grupy Stader. Tworzą one dwie koncentracje poza centrum tej grupy: jedną – na zachodzie, pomiędzy ujściem Łaby a Wezery, drugą – na wschodzie, w okolicach miejscowości Beckdorf, Ldkr. Stade, w pobliżu Este. Zmarłe kobiety chowano tam zaopatrzone w ozdoby różnego rodzaju oraz pojedyncze sztylety i elementy potencjalnie z nimi związane. Zasadniczą treścią tej „analizy”¹⁰ jest wyliczenie stanowisk wraz z opisem znalezisk uwzględniającym zróżnicowanie zestawów biżuterii i próbą ich dokładniejszego datowania, podobnie jak miało to miejsce w przypadku głównej części pracy. Brak natomiast próby wyjaśnienia przyczyn i celu tego rodzaju zwyczaju.

Po części tekstowej, podobnie jak we wszystkich opracowaniach serii PBF, znajduje się część skorowidzowa zawierająca spis ogólnie przyjętych skrótów (s. 116), zestawienie skrótów dotyczących cytowanej literatury (s. 117–120), wykaz muzeów i kolekcji, w których przechowywany jest analizowany materiał (s. 121–122), a także lista skrótów nazw miejscowości uwzględnionych na tablicy 24–25 (s. 123) oraz spis miejscowości występujących w pracy (s. 124–127). Na samym zaś końcu umieszczono tablice, na których przedstawiono zarówno mapy występowania omawianych typów sztyletów, jak i materiał ilustrujący poszczególne zabytki, a także przedmioty towarzyszące im w zespołach znalezisk.

Przechodząc do wspomnianej wyżej próby porównania recenzowanych tomów, należy zaznaczyć, że dla obydwu badaczy zainteresowanie problematyką sztyletów jest naturalną kontynuacją podejmowania przez nich wcześniej tematyki mieczy. Zarówno P. Novák¹¹, jak i F. Laux¹² opublikowali w ubiegłych latach w ramach serii PBF opracowania tej właśnie kategorii zabytków¹³. Zjawisko to nie jest niczym niecodziennym w odniesieniu do omawianej serii

⁹ F. Laux powołuje się tutaj głównie na część katalogową swojej pracy z 1971 r. (F. L a u x, *Die Bronzezeit...*), kilka starszych opracowań, m.in. z początku XX w., a nawet dziewiętnastowieczne, a także na katalog stanowisk i znalezisk archeologicznych dotyczących okręgu hanowerskiego (A. M o s e r, *Die archäologischen Fundstellen und Funde im Landkreis Hannover*, Hannover 1998) oraz nieliczne materiały dotychczas niepublikowane.

¹⁰ Użyty w oryginale termin „Auswertung” można tłumaczyć jako „analiza” lub „ocena”, jednak żadne z tych określeń nie oddaje treści rozdziału.

¹¹ P. N o v á k, *Die Schwerter in der Tschechoslowakei*, PBF, dz. IV, t. 4, München 1975.

¹² F. L a u x, *Die Schwerter...* Recenzja tego tomu ukazała się na łamach „Archeologii Polski” w 2011 r. (U. B u g a j, F. Laux, *Die Schwerter in Niedersachsen, Prähistorische Bronzefunde, dz. IV, tom 17, Stuttgart 2009*, „Archeologia Polski”, t. 56: 2011, z. 1–2, s. 179–183).

¹³ Notabene w przypadku publikacji F. Lauxa obie skonstruowane są dokładnie według takiego samego planu, który nie uwzględnia niektórych zagadnień istotnych z punktu widzenia czytelnika.

i dotyczy także innych autorów, że przytoczę tutaj prace H. Wüstemanna¹⁴, V. Bianco Peroni¹⁵ czy T. Kemenczei¹⁶.

Porównywane prace pod względem budowy realizują zestandaryzowany schemat wypracowany w ramach serii, tj. składają się z *Wprowadzenia*, *Materiałów* oraz *Wykazów i spisów*. Osobną część stanowi materiał ilustracyjny, który tworzą zarówno rysunki poszczególnych elementów uzbrojenia, jak i mapy: zbiorcza wszystkich uwzględnionych w tekście znalezisk oraz mapki pokazujące rozmieszczenie poszczególnych typów zabytków, a także tabela chronologiczna synchronizująca formę przedmiotów z okresem ich występowania. W obu publikacjach zamieszczono również ilustracje wybranych zespołów znalezisk ukazujące występowanie sztyletów w kontekście towarzyszących im inwentarzy.

Mimo iż recenzowane tomy ukazały się drukiem w tym samym roku, to jednak moment zakończenia ich tworzenia oraz ostatecznej redakcji jest różny. P. Novák ukończył pisanie swego tekstu już w 1992 r., po czym dopiero w 2006 r. podjęto próbę jego finalnego zredagowania już przy udziale osób trzech. Tymczasem F. Laux swój katalog materiałów uzupełniał do roku 2003, natomiast całościowy kształt nadał swemu dziełu dopiero w 2010 r. Te okoliczności zdecydowanie mają wpływ na poziom obu rozpraw, o czym więcej w dalszym toku recenzji.

Prezentowane opracowania dotyczą bardzo różnych terenów, zarówno pod względem fizjograficznym, jak i kulturowym, co rzutuje na ich odmienną treść. Dlatego też trudno jest znaleźć dla nich jakiś wspólny punkt odniesienia, poza takim, że poświęcone zostały tej samej kategorii zabytków z podobnego okresu pradziejów i powstały w ramach serii PBF. Ponadto praca P. Nováka dotyczy, jak większość publikacji w tej serii, całości terenów objętych dzisiejszymi granicami państwowymi, w tym przypadku Republiki Czeskiej, podczas gdy studium F. Lauxa zasięgiem terytorialnym obejmuje jedynie jeden, wprawdzie drugi co do wielkości, kraj związkowy Niemiec.

Ze względu na specyfikę kulturową obydwaj Autorzy stosują różne porządki periodyzacyjne: badacz czeski bazuje na systemach tradycyjnie przyjmowanych dla epoki brązu w środkowej Europie, uwzględniając regionalne zróżnicowanie rozwojowe poszczególnych kultur (ryc. 3), podczas gdy archeolog niemiecki wypracował własny schemat chronologiczny dla terenów Dolnej Saksonii, z osobnym podziałem dla rejonu Stader Geest, który tylko w bardzo ogólnych ramach można synchronizować z ogólnoeuropejską systematyką epoki brązu.

O ile u F. Lauxa pierwszeństwo przy porządkowaniu materiałów przypadło typologii, o tyle dla P. Nováka nadrzędne znaczenie ma przynależność czasowa. Podział typologiczny, o którym, tak jak i u F. Lauxa, decydują podobne kryteria, m.in. kształt głowni i jej przekroju poprzecznego czy liczba nitów mocujących klingę do rękojeści, jest omawiany w obrębie grup chronologicznych. Dzięki temu układ pracy jest znacznie bardziej przejrzysty. W analizie zabytków z Dolnej Saksonii skupienie się na podobieństwach formalnych, aczkolwiek nie będące błędem, nie ułatwia przesłedzenia potencjalnych zależności pomiędzy typami.

Różnice wynikają także z inaczej postawionych problemów badawczych. Dla P. Nováka istotny jest moment pojawienia się na omawianym przez niego terytorium najstarszych sztyletów metalowych, dlatego uwzględni pierwsze zabytki tego rodzaju wykonane z miedzi, których obecność odnotowuje się na terenie Czech i Moraw jeszcze w neolicie. Rozszerzył w ten sposób ramy serii zarówno pod względem surowca, jak i chronologii. Badacza tego interesują także zagadnienia wytwórcze, źródła pozyskiwania materiałów do produkcji brązu itp., podczas gdy F. Laux te

¹⁴ H. Wüstemann, *Die Dolche und Stabdolche in Ostdeutschland*, PBF, dz. VI, t. 8, Stuttgart 1995; tenże, *Die Schwerter in Ostdeutschland*, PBF, dz. IV, t. 15, Stuttgart 2004.

¹⁵ V. Bianco Peroni, *Die Schwerter in Italien /Le spade nell'Italia continentale*, PBF, dz. IV, t. 1, München 1970; tenże, *I pugnali nell'Italia Continentale*, PBF, dz. VI, t. 10, Stuttgart 1994.

¹⁶ T. Kemenczei, *Die Schwerter in Ungarn I (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungenschwerter)*, PBF, dz. IV, t. 6, München 1988; tenże, *Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter)*, PBF, dz. IV, t. 9, Stuttgart 1991. Wbrew tytułom obie prace dotyczą zarówno mieczy, jak i sztyletów.

aspekty pomija, skupiając się głównie na próbie jak najściślejszego datowania poszczególnych typów prezentowanego rodzaju uzbrojenia. Dlatego omawia z dużą dokładnością przedmioty współwystępujące ze sztyletami – głównie metalowe i kamienne, by dzięki ich analizie formalnej precyzyjnie wydatować konkretne typy omawianego rodzaju zabytków. Odwołuje się przy tym do swoich wcześniejszych prac, powstałych m.in. na potrzeby innych działów serii PBF¹⁷.

Można sądzić, iż właśnie to odmierne postawienie celu badawczego przez każdego z Autorów, poza zróżnicowanym stanem źródeł na analizowanych obszarach, odpowiada za różny dobór kategorii zabytków. P. Novák, poza uwzględnieniem pozostałości pochew (zarówno drewnianych i skórzanych, jak i metalowych) poszerzył swą dysertację o rozdział poświęcony formom odlewniczym, natomiast F. Laux tę kategorię przedmiotów całkowicie pominął. Być może uczynił to ze względu na nikłą ich przydatność w realizacji wytyczonego przez siebie celu, brak znalezisk tego typu na obszarze objętym zakresem opracowania¹⁸, albo też z innych względów, z którymi jednak nie zapoznał czytelnika.

Dla porównania: w katalogu zabytków czesko-morawskich figuruje 708 pozycji, z czego poza sztyletami 8 dotyczy ostrzy berel sztyletowych, 7 – kamiennych form odlewniczych, a jeden – unikatowej pochwy sztyletu w całości wykonanej z blachy brązowej (nr 708)¹⁹. Natomiast w opracowaniu materiałów dolnosaksońskich na 409 skatalogowanych znalezisk 388 to sztylety, pozostałe zaś to elementy pochew lub – jak można sądzić – tzw. rapci. Dla przypomnienia, w pierwszym wspomnianym zbiorze znaczna grupa przedmiotów wykonana jest z miedzi, w drugim wszystkie wytworzone są z brązu.

U F. Lauxa próżno szukać szczegółowej historii badań, podobnie jak we wcześniejszym opracowaniu mieczy tego Autora, czy też wyczerpującego omówienia rodzajów stanowisk, na których znajdowano sztylety, czy choćby jakichkolwiek zestawień liczbowych. A tego rodzaju informacje podawane są w większości opracowań PBF i znacznie podnoszą wartość źródłową publikacji. P. Novák już na samym początku pracy (we *Wprowadzeniu*) zaznacza czytelnika z historią badań oraz liczbą i proporcjami pomiędzy występowaniem omawianych zabytków na poszczególnych kategoriach stanowisk – osadach, cmentarzyskach, skarbach.

Można przy tym zauważyć (s. 4), że około połowę z analizowanych przez tego czeskiego badacza materiałów stanowią sztylety składane wraz ze zmarłym do grobu (47,1%), niemal 1/5 (17,35%) okazy znajdowane w depozytach, a tylko 1/20 (5%) te wydobyte na osadach. Nieco ponad 1/10 tworzą znaleziska pojedyncze lub przypadkowe, z których część pierwotnie mogła pochodzić z osad. Dla około 1/5 (19,3%) okoliczności odkrycia pozostają sporne lub całkowicie nieznane, włączając w to również egzemplarze zarejestrowane w starych zbiorach muzealnych, bez wskazówek co do miejsca pozyskania.

W przypadku tego rodzaju uzbrojenia pochodzącego z terenu Czech możemy zaobserwować, iż przez całą epokę brązu procent okazów znajdujących na osadach bądź kwalifikowanych jako znaleziska luźne, czy też pozyskanych w nieznanach okolicznościach, pozostaje podobny, rzędu kilku procent dla osad i około lub powyżej 30% dla tej drugiej grupy. Fluktuacje dają się natomiast

¹⁷ Np. F. Laux, *Die Axte und Beile in Niedersachsen I (Flach-, Randleisten- und Absatzbeile)*, PBF, dz. IX, t. 23, Stuttgart 2000; t e n ż e, *Die Nadeln in Niedersachsen*, PBF, dz. XIII, t. 4, München 1976; t e n ż e, *Die Fibeln in Niedersachsen*, PBF, dz. XIV, t. 1, München 1973; t e n ż e, *Die Schwerter...*

¹⁸ Nie wnikając głębiej w tę problematykę, można sądzić, iż do lat siedemdziesiątych, a nawet dziewięćdziesiątych XX w., jedyne, nieliczne formy odlewnicze odkryte na terenie Dolnej Saksonii wykonane były z brązu i służyły do odlewu siekierok z piętka typu północnoniemieckiego i wschodnohanowerskiego (F. Laux, *Die Bronzezeit...*, s. 93; A. Metzler, O. M. Wilbertz, *Bronzezeit, [w:] Ur- und Frühgeschichte in Niedersachsen*, H.-J. Häßler red., Stuttgart 1991, s. 163, ryc. 77.

¹⁹ Zabytek ten stanowi element jednego ze skarbow (nr 292) z miejscowości Horoměřice, okr. Praha-západ, w którego skład wchodziło poza nim 7 sztyletów różnych typów (P. Novák, *Die Dolche...*, s. 133, por. też s. 70).

zauważyć w odniesieniu do proporcji pomiędzy przedmiotami występującymi na cmentarzyskach i w skarbach. W starszej epoce brązu przeważają sztylety stanowiące część inwentarzy składanych wraz ze zmarłym (44,6% : 15,5%)²⁰, przy czym zdecydowaną dominację osiągają one w środkowej epoce brązu (62% : 1%). Natomiast w młodszej epoce brązu (przy ogólnym spadku liczby odkrywanych przedmiotów) następuje tendencja odwrotna – przewaga okazów pochodzących ze skarbów, przy tym silnie zniszczonych²¹, nad tymi znajduwanymi w obiektach sepulkralnych, co – jak należy sądzić – może mieć związek ze zmianą obrządku pogrzebowego (przejście od inhumacji do kremacji).

Jeśli chodzi o analizowane przez F. Lauxa materiały z terenu Dolnej Saksonii, to większość z nich pochodzi z różnego typu zespołów funeralnych (groby [pod]kurhanowe i płaskie, pochówki szkieletowe i ciałopalne), pozostałe zaś to rozmaitego rodzaju znaleziska luźne, bagienne, powierzchniowe bądź przypadkowe, odkrywane w trakcie prac polowych, melioracyjnych, budowlanych czy gospodarczych. Dla części zabytków okoliczności znalezienia pozostają nieznane. W jednym przypadku mamy natomiast do czynienia z dwoma sztyletami (nry 145 i 268) złożonymi jako dary ofiarne w jaskini.

Należy przy tym zauważyć, iż żaden z Autorów nie przedstawił pogłębionej analizy okoliczności, w jakich sztylety występują. A jest to zagadnienie dość interesujące, zwłaszcza w przypadku Dolnej Saksonii. Pośród przytoczonych bowiem przez F. Lauxa materiałów żaden nie pochodzi ze skarbu, choć jest to jedna z podstawowych kategorii źródeł dla tych terenów²². Natomiast, choć nielicznie, w takich warunkach znajdowane są miecze²³. Skąd ta różnica? Wprawdzie również na terenie Czech i Moraw sztylety najczęściej odkrywane są w grobach, ale kilkanaście ich procent stanowią znaleziska gromadne. Szkoda, że archeolog niemiecki nie podjął tego tematu, pozwalając czytelnikowi jedynie snuć przypuszczenia, iż być może niektóre z egzemplarzy odkrytych w środowisku wodnym („Feuchtfunde”) lub tzw. znalezisk luźnych („Lesefunde”) pierwotnie były częścią lub w całości stanowiły celowo złożone depozyty. Nie można też wykluczyć, iż w grę wchodziły czynniki ideologiczne związane być może ze sferą duchowo-wierzeniową, których nie potrafimy dziś odtworzyć.

W kontekście zabytków pochodzących z cmentarzysk warto byłoby pokusić się również o próbę analizy roli sztyletu „za życia człowieka” i jego znaczenia symbolicznego w wyposażeniu zmarłego²⁴. Niestety F. Laux, mimo iż poświęca część pracy obecności sztyletów w grobach kobiecych – niezwykle istotne i interesujące zagadnienie – aspekt funkcji i symboliki tego rodzaju broni całkowicie pomija. Nie próbuje także wyjaśnić przyczyn tego zjawiska.

Dla porównania należy zaznaczyć, iż P. Novák również nie zagłębia się w kwestie znaczenia i symboliki omawianego rodzaju zabytków, ale przynajmniej krótko o tych zagadnieniach napomyka (s. 4–5). Badacz ten zaobserwował m.in., iż w młodszej epoce brązu, kiedy to funkcje związane z krojeniem i cięciem przejmuje nowa kategoria przedmiotów metalowych

²⁰ Dane procentowe – P. Novák, *Die Dolche...*, s. 4.

²¹ P. Novák nie określa, czy chodzi tu o tzw. skarby złomu, czy też o uszkodzone egzemplarze pośród przedmiotów niezniszczonych, co już w samo w sobie mogłoby być interesującym problemem badawczym.

²² F. Laux, *Die Bronzezeit...*, s. 5. Autor stwierdza, iż na ogół w skład skarbów wchodziły albo ozdoby albo narzędzia i broń, głównie siekiery i sierpy. Przedmioty te deponowano zazwyczaj w formie półfabrykatów, rzadziej gotowych wyrobów. Nie zaobserwowano występowania skarbów złomu („Brucherzhorte”). Por. też. A. Metzler, O. M. Wilbertz, *op. cit.*, s. 155–156.

²³ F. Laux, *Die Schwerter...*, nry w katalogu: 5, 68, 223–225, 232, 233, 235, 292, 296.

²⁴ Podobne rozważania odnośnie do sztyletów z wczesnej epoki brązu w południowo-zachodniej Anglii przeprowadzili ostatnio A. M. Jones i H. Quinell, *Daggers in the West: Early Bronze Age daggers and knives in the south-west peninsula*, „Proceedings of the Prehistoric Society”, t. 79: 2013, s. 185–186. Abstrahując od dyskusyjności niektórych też przedstawionych przez wspomnianych badaczy, należy uznać te wysiłki za wnoszące wiele nowego w rozwój analizowanej problematyki.

– noże – jednocześnie zmniejsza się liczebność sztyletów w materiałach archeologicznych z tego okresu (s. 4).

Obie prace, mimo iż bezsprzecznie interesujące i nieodbiegające od wymogów serii, w ramach której zostały opublikowane, nie są wolne od pewnych mankamentów. O pierwszym, dotyczącym braku omówienia kontekstu występowania znalezisk, wspomniałam już wyżej.

Kolejnym, o charakterze zasadniczym, zauważalnym w obu pracach, jest brak analiz metalograficznych i obrazów rentgenowskich. O wzbogacanie publikacji omawianej serii o wyniki tego typu badań postulował już w 1993 r. Zbigniew Bukowski, wytyczając w ten sposób nowe kierunki poszukiwań naukowych²⁵, jednak nadal takie podejście należy do rzadkości²⁶.

Prześwietlenia rentgenowskie przydatne są zwłaszcza przy śledzeniu zagadnień technologicznych związanych z przedmiotami odlewanyymi z wielu części. Fakt ich przeprowadzenia nie zmieniły więc zasadniczo obrazu epoki brązu Dolnej Saksonii, gdzie – jak można sądzić – takie zabytki występują nielicznie, jednak mogłyby stanowić punkt wyjścia do dalszych studiów porównawczych. Wygenerowałyby być może także kolejne przesłanki do precyzyjniejszego datowania sztyletów, co wydaje się celem nadrzędnym dla niemieckiego badacza. Zwłaszcza, że przynajmniej kilka z egzemplarzy zaliczonych przez F. Lauxa do mieczy ma wykonane rentgenogramy, jak również analizy metaloznawcze²⁷.

Wspominany rodzaj badań mogłyby z pewnością dostarczyć istotnych informacji przynajmniej w odniesieniu do części materiałów z obszaru Czech i Moraw. W pracy P. Nováka (s. 3) widnieje wprawdzie zastrzeżenie, iż w analizie nie zostały wykorzystane publikacje powstałe po 1990 r., które podejmują tę tematykę²⁸, jednak zdjęcie rentgenowskie oraz skład stopu, z jakiego został wykonany jeden ze sztyletów (a właściwie jego rękojeść) przywoływanych przez tego Autora, opublikowano już w 1967 r. w ogólnodostępnym czasopiśmie archeologicznym²⁹.

Warto tutaj dodać, iż dla zabytków omawianego rodzaju znajdujących na terenie naszego kraju, poza uwzględnionymi w katalogu S. Schwenzera³⁰, osobne badania rentgenowskie przeprowadzono dla trzech sztyletów z pełną rękojeścią przechowywanych w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie³¹ oraz jednego okazu typu nordyjskiego z muzeum w Star-

²⁵ Z. Bukowski, *T. Kemenczei, Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter), Prähistorische Bronzefunde, dz. IV, t. 9, Stuttgart 1991*, „Archeologia Polski”, t. 38: 1993, z. 1, s. 165. W swojej recenzji prof. Z. Bukowski podał kilka propozycji, w jaki sposób należałoby ulepszyć kolejne publikacje serii PBF, tak by jak najlepiej odpowiadały na nasuwające się w oczywisty sposób pytania badawcze.

²⁶ Jak na razie jedyną pracą publikowaną w serii PBF prezentującą wyniki badań rentgenowskich uzbrojenia, a także analizy składu chemicznego stopów poszczególnych zabytków, pozostaje praca H. Wüstemanna, *Die Schwerter...* Bogaty zbiór rentgenogramów wczesno- i starszobronzowych sztyletów z terytorium Europy znaleźć można natomiast w publikacji S. Schwenzera (S. Schwenzer, *Frühbronzezeitliche Volgriffdolche*, Kataloge vor- und frugeschichtlicher Altertümer, t. 36, Mainz 2004).

²⁷ Chodzi o zabytki z Dettum, Kr. Wolfenbüttel i Lamstedt, Kr. Cuxhaven (S. Schwenzer, *op. cit.*, s. 266, 272, tabela 45), które uwzględnione zostały przez F. Lauxa w jego rozprawie na temat mieczy, jednak bez jakichkolwiek wzmianek o technologii wykonania.

²⁸ Wyminiowany został tam m.in. wspomniany już katalog wczesnobronzowych sztyletów z pełną rękojeścią z terenów europejskich (S. Schwenzer, *op. cit.*), zawierający zarówno wyniki analiz rentgenowskich, jak i składu surowca niektórych okazów prezentowanych przez P. Nováka, np. z Horoměřic (nry 292–294, 296, 301, 302), Liblic (nr 303), Luštěnic (nry 287 i 300) czy Nymburka (nr 307).

²⁹ P. Mišustov, *Zpráva o spektrální analýze a technologii výroby dýky z křížovým jilcem ze Štramberka*, „Archeologické rozhledy”, R. 19: 1967, z. 2, s. 220–223; por. też: V. Poldorský, *tramberský dýka s křížovým jilcem a otýzka roz íření původu a datování těchto dýk v Evropě*, „Archeologické rozhledy”, R. 19: 1967, z. 2, ryc. 58.2.

³⁰ S. Schwenzer, *op. cit.*, s. 303–306.

³¹ U. Bugaj, *Badania rentgenowskie trzech sztyletów brązowych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, [w:] *Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu*, M. Mogielnicka-Urban red., Warszawa 2008, s. 25–30.

gardzie³². Dysponujemy natomiast znacznie większą liczbą rentgenogramów mieczy, i to zarówno ze starszych, jak i młodszych badań³³.

O przydatności i celowości przeprowadzania analiz metalograficznych, mimo iż nie są one bezdyskusyjne, nie trzeba nikogo przekonywać. Dziwi ich brak zwłaszcza w publikacji P. Nováka³⁴, który zagadnieniom rozpowszechniania i produkcji sztyletów poświęcił znaczny rozdział swej pracy (s. 22-25). Przytacza on wprawdzie wyniki analiz niektórych przedmiotów metalowych spoza terenu będącego przedmiotem jego zainteresowań, ale mają one charakter jedynie ogólnopoznawczy - dotyczą np. sztabek surowca (s. 23) - bądź służą do zilustrowania konkretnej tezy. W tym ostatnim przypadku (s. 23-24) porównanie wyników analiz pojedynczych sztyletów o osobno odlewanych klingach i rękojeściach z terenów Francji, Niemiec i Włoch wskazuje na to, iż przynajmniej część wytwórców wiedziała, jak zróżnicować surowiec do wyrobu poszczególnych części sztyletu, tak by jak najlepiej spełniały one przeznaczone im funkcje. Ta niezwykle ciekawa problematyka nie znalazła jak do tej pory odzwierciedlenia w polskiej literaturze archeologicznej, rzadko kiedy poruszana jest także w piśmiennictwie fachowym dotyczącym innych terenów Europy.

Na plus należy natomiast zaliczyć staranną redakcję obu wydawnictw. Wspomnę tylko, iż tom serii PBF dotyczący toporów i siekierek z terenu Dolnej Saksonii, przywoływany w opracowaniu F. Lauxa w przypisie 17 (s. 4) jako opublikowany w dziale IX, w rzeczywistości ukazał się w dziale XI.

Bez wątpienia oba recenzowane dzieła znacznie poszerzają naszą wiedzę na temat omawianego rodzaju uzbrojenia i do pewnego stopnia także na tematy z nim powiązane. Spełniają zasadniczo wymogi serii, w ramach której są publikowane, a zarzuty im stawiane mają charakter marginalny i wynikają z chęci pogłębienia prezentacji niektórych zagadnień. Odnosi się to zwłaszcza do pracy F. Lauxa. Obszar Dolnej Saksonii, którego ona dotyczy, a w szczególności teren Pustaci Lüneburskiej, stanowi w okresie od wczesnej aż po młodszą epokę brązu osobny region kulturowy o specyficznym zasobie form zabytków dość słabo spopularyzowany w polskiej literaturze archeologicznej. Dlatego też oczekiwania czytelnika wobec tej książki mogą być większe niż w stosunku do opracowań rejonów, z których problematyką jest lepiej obeznany.

Joanna Urban

³² M. Bugaj, U. Bugaj, *Dwa sztylety nordyjskie z terenu Polski*, [w:] *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza w Europie. Księga poświęcona profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy na Uniwersytecie Jagiellońskim*, J. Chochorowski red., Kraków 2007, s. 79-102.

³³ Zob. np. M. Bugaj, *Ośrodki produkcji mieczy antenowych w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 53; 2005, s. 128-129 - tam wcześniejsza literatura.

³⁴ Przywoływana już wyżej analiza rękojeści sztyletu ze Štramберку (P. Mišustov, *op. cit.*) wskazuje, iż pojedyncze wyniki analiz metaloznawczych publikowane były jeszcze zanim wspomniany badacz przystąpił do zbierania materiałów do omawianej publikacji.